

Uit: Andreas Burnier, *De rondgang der gevangenen*.

Een essay over goed en kwaad, in de vorm van zeven brieven aan de Platoclub. ((Uitgeverij Querido, Amsterdam 1987)

Hoofdstuk 6 De ondergang van de oude moraal en de opkomst van een nieuwe, holistische moraal

Brief aan de Taoïstische schrijver

The Universe had a prior cause, which, may be called the Mother. Know the Mother that you may know the Child; know the Child that you may grasp the Mother.

Lao Tse, *Tao Te Ching*

Beste Oek,

De brieven aan de zeven leden van de Platoclub die tezamen dit boek vormen, heb ik natuurlijk niet precies op volgorde geschreven. Sommige latere brieven waren eerder af dan ogenschijnlijk eerdere. Soms schreef ik een fragment van een brief, en ging dan weer door met een andere. Het merkwaardige is dat ik met jouw brief tot het laatst heb gewacht. Voor iedereen had ik al iets: een complete brief, en gedeeltelijk voltooide, of op zijn minst enkele fragmenten, toen de brief aan jou alleen nog maar bestond uit een titel en een aanhef. Vanwaar die aarzeling? Ik kon drie redenen bedenken:

- De beduchtheid voor het kritische oog van een collega-auteur;
- De aard van het onderwerp dat ik je toebedeelde. De evolutie van de moraal lijkt mij een thema dat bij uitstek controversieel kan zijn;
- Mijn onbekendheid met het taoïsme. Het leek mij dat ik jou primair via dat wereldbeeld zou moeten aanspreken. Maar hoe? Ik wist er bijna niets van, dus ben ik eerst maar eens wat gaan lezen en jouw pagina's bleven blank. Inmiddels heb ik ontdekt dat die zo lang leeg gebleven pagina's op zichzelf een mooi symbool zijn voor het taoïstische wereldbeeld. Alles wat ik nu ga zeggen en opschrijven, is taoïstisch bezien paradoxaal, want het taoïsme is uiteindelijk de esoterische leer van de leegte, nog meer dan het boeddhisme of soefisme of de Vedanta dat zijn. Met enige moeite heb ik er het volgende beeld van gekregen en je schrijft maar een brief of een boek terug als het volgens jou niet klopt.

Taoïsme is een zeer oude vorm van wijsheid van het Verre Oosten (China). Het is veel ouder dan Lao Tse (een vermoedelijke tijdgenoot van Confucius en Boeddha; ca. 6e eeuw voor Christus), die ten onrechte vaak voor de stichter ervan wordt aangezien. Lao Tse is al een half-legendarische persoon, maar nog mythischer is de oerstichter van het taoïsme, 'de Gele Keizer', Huang Ti, die van 2697- 2597 v.C., dus honderd jaar lang, zou hebben geregeerd.

John Blofeld, een westerse kenner en bewonderaar van het taoïsme, merkt op dat het soms lijkt alsof er ooit een universele vorm van *Ancient Wisdom* heeft bestaan, waarvan wij verspreide brokstukken kunnen terugvinden in (esoterisch) boeddhisme, hindoeïsme, taoïsme, enzovoort. De uiteindelijke overeenkomsten zijn, bij alle culturele en sectarische verschillen, inderdaad indrukwekkend. Wat er echt buiten valt, is de exoterische judeo-christelijke traditie: het gewone judaïsme, het kerkchristendom van alle varianten, en de islam. Maar kabbalisme, christelijke mystiek en soefisme, de esoterische consorten van de grote monotheïstische godsdiensten, hebben al weer wel iets met de universele oosterse wijsheid gemeen.

Het grote verschil tussen de kern van de universele oosterse wijsheid enerzijds en exoterische godsdiensten van het Midden-Oosten en het Westen anderzijds, is dat de laatste zich oriënteren op een hoogste Wezen, een individualiteit, die vaak (kinderlijk; naïef) als een alwetende en almachtige Man wordt geprojecteerd. De oosterse traditie erkent daarentegen als hoogste beginsel en als esoterisch doel van de mensheidsontwikkeling een hoogste vorm van Zijn, zo puur geestelijk dat die soms beter als Niet-Zijn kan worden aangeduid.

In de oosterse visie zijn 'goden', voor zover geen al te menselijke projecties, wezens die bestaan op een hoger niveau van bewustzijn dan de mens, maar bepaald niet op het allerhoogste. Volgens het mahayana-boeddhisme zijn de goden sterfelijk, dat wil zeggen dat hun zijnsvorm, hoe langdurig ook, toch is onderworpen aan veranderingen in de tijd. (Zie Brief 1 hierover.) Het 'sterven' van, bij voorbeeld, de Egyptische of Griekse goden voor hele cultuurgebieden, of van de kerkelijk-christelijke Vader-God voor iemand als Nietzsche en in onze tijd voor feministische theologen, zou je kunnen interpreteren als het ophouden van de werkzaamheid van bepaalde menselijke projecties. Maar als je hun existentie vijfduizend tot tweeduizend jaren geleden als geestelijke realiteit wilt aanvaarden, kun je je ook in oosterse trant voorstellen dat zij hetzij verder zijn gestegen in hun ontwikkeling, en daarmee onbereikbaar geworden voor op aarde geïncarneerde mensenzielen, dan wel weer zijn afgedaald naar lagere niveaus en dus geen goden meer zijn.

Dat wat er werkelijk toe doet in de oosterse traditie, wat eeuwig en onvergankelijk is, de oergrond van al het Zijn waaraan alles is ontsproten en waarin alles zal terugkeren, is voorbij het niveau van de goden.

De Tao is een woord om datgene aan te duiden wat het Niet-Zijnde en al het Zijnde omvat: het is de moederlijke oergrond van alles: ongemanifesteerd en het Al doortrekkend. Wij en alle andere wezens onder en boven het menselijke zijnsniveau zijn als rimpelingen op de oppervlakte van de Tao.

Van alle westerse spirituele uitspraken komt die van Christus: 'Ik ben de Weg en de Waarheid en het Leven' misschien nog het dichtste bij een aanduiding van wat de alomvattende Tao is.

Als je de Tao wilt benoemen als datgene wat voorafgaat aan en de drager is van alle gemanifesteerde realiteit, dan is het meest passende woord: Niets. Als je haar als de bron van al het bestaande wilt aanduiden, zoals zich dat steeds weer cyclisch ontwikkelt en 'invouwt', evolueert en

Overigens is er een aantal van deze soort onderscheidingen, dat sterk tijd- en cultuurgebonden lijkt te zijn. Als ik de elementenleer moest invoegen in de tabel, zou ik het misschien als volgt doen:

Vuur (en quintessens)	Aarde/Water (de levensdragers)	Lucht en licht
--------------------------	-----------------------------------	----------------

Hierbij bekijk je het geheel als het ware van buitenaf. Maar anderen, psychologisch dan ik, zouden, denk, meer voelen voor:

Lucht (cf. pneuma) (het geest-symbool)	Aarde/Water	Vuur (symbool van het ego dat de weg gaat)
---	-------------	---

Op deze manier kijk je van binnenuit en daar valt ook iets voor te zeggen.

Als je *yin* en *yang* liever zou willen separeren en dan associëren met de laatste twee kolommen, ben ik geneigd *yin* (de zogenaamd negatieve pool) in de tweede te zetten, *yang* (de zogenaamd positieve pool) in de derde. In de eerste kolom hoort dan de integratie van *yin* en *yang* thuis.

De vroegere oosterlingen zouden het daar echter niet mee eens zijn geweest. Voor hen was immers het ideaaltypische manlijke principe het hemelse, het vrouwelijke het aardse. (Voor de meeste moderne westerlingen, gesteld dat zij in zulke beelden willen en kunnen denken, zal het doorgaans andersom zijn. Althans in de Romantiek geldt de man vaak als aards en gekweld, de vrouw als hemels. Of westerlingen zien het ideaaltypische manlijke als zowel de hemelse als de aardse pool: representant van Geest en Materie, en het vrouwelijke, opgevat als Leven en Ziel, als de Weg.)

Dit alles is psychologisch en cultuursociologisch zeer belangwekkend, maar wij kunnen het hier maar beter terzijde laten. De tijdloze, eeuwige driedeling in Tao, Tao en Tao valt heel goed met concrete voorbeelden te illustreren, als je maar bereid bent je bewust te blijven van de tijdgebondenheid van sommige rangschikkingen. Wat het taoïsme inderdaad waarschijnlijk zeer oud en zeer bijzonder maakt, maar ook soms 'moeilijk' voor ons, is de volstrekte gelijkwaardigheid en uiteindelijke eenheid die in alles wordt gezien. In latere tijden is de mensheid steeds meer gaan neigen naar accentuering van het een, ten koste van het ander. In de gesecculariseerde westerse cultuur is het nu evident *Materia* die alle aandacht en waardering krijgt. *Spiritus* wordt als luguber, eng, of als non-existent ervaren. In het christendom van de mannenkerken was het lange tijd juist *vice versa*: *Spiritus* was alles en *Materia* gold als het boze. In beide gevallen komt *Anima* te kort, want waar maar een principe wordt erkend, is ook geen weg nodig.

In de westerse cultuurgeschiedenis komt de authentieke, spirituele alchemie, die maar kort heeft gebloeid, naar mijn indruk nog het dichtste bij de taoïstische wereldbeschouwing. Het mooie van de echte alchemisten was, dat zij alle principes als gelijkwaardig zagen en deze gelijkelijk tot

hun recht lieten komen. Dus was hun lot even droevig als dat van het taoïsme in het Verre Oosten, dat al gauw werd gemengd tussen confucianisme, boeddhisme, materialisme en, niet in de laatste plaats, de eigen decadente aanhang. De van oorsprong en intenties zo tolerante en universalistische westerse alchemisten werden door de mannenkerken ten dode vervolgd en worden nu door de moderne Kerk der Rede miskend (als 'wetenschappelijk naïef) en bespot (als 'charlatans en goudzoekers').

Nog even een kleine uitweiding voor ik ter zake kom over de metamorfose van de moraal, het uiteindelijke onderwerp van deze brief. De oude Chinese wijsheid was wezenlijk monistisch, hoewel de Weg daartoe altijd in dualistische, of zelfs pluralistische, termen wordt beschreven. Het is dus soms wat verwarrend als je moet constateren dat het taoïsme behalve fraaie, uitermate monistische filosofische bespiegelingen ook nogal wat magie heeft opgeleverd, die toch per definitie dualistisch (of pluralistisch) is. Vergelijk wederom onze westerse alchemie!

Ik hoop dat mijn tabel je helpt de niveaus van analyse of actie uiteen te houden. Het gaat er niet om of je je bij alle gegeven voorbeelden iets kunt voorstellen, maar dat je, desnoods aan de hand van een van de voorbeelden, de clou van de driedeling begrijpt. Je moet er bovendien soms op bedacht zijn, dat het separaat genoemde eerste principe vaak tevens datgene is, wat geacht wordt zich in de driedeling als geheel te manifesteren. Bij voorbeeld: Alles is Geest, en Geest manifesteert zich als Geest, Materie en Ziel. Dit is in hoofdzaak een taalprobleem. Of: Alles is Brahman, en Brahman manifesteert zich als Brahma, Vishnu en Shiva. Dit is voor westerlingen erg moeilijk, omdat zij hun eigen 'negatieve theologie' uit de middeleeuwen zijn vergeten - die het hoogste goddelijk-geestelijke beginsel ook als onbenoembaar en ongemanifesteerd zag - en alleen nog iets weten van de gemanifesteerde Drievuldigheid.

Taoïsme, misschien wel de oudste tak van de eens universele *Ancient Wisdom* (overigens: het soefisme claimt dit ook, evenals het brahmanisme!), heeft tevens wellicht het langste de tijd gehad om verward, sectarisch of decadent te worden. Er zijn nogal wat zaken die nu onder de naam 'taoïsme' worden gepresenteerd, die mij eerder uitingen van primitief bijgeloof of hebzuchtige en machtsbeluste magie lijken. Ook dit is opmerkelijk analoog aan het fenomeen van de 'goudmakers' en overige charlatans en hocus-pocus-figuren in de westerse cultuur, die zich gemakshalve 'alchemisten' noemden. Maar dit alles doet aan de schitterende kern van het taoïsme (of van de spirituele alchemie) natuurlijk niets af.

Er is een Tao van de hemel, een Tao van de aarde en een Tao van de mens. Wie deze drie kent en met elkaar in harmonie kan brengen, heeft het hoogste bereikt. Zo luidt de aloude wijsheid van het Verre Oosten en zij lijkt daarmee zeer op de mystiek van de kabbala, wat wederom verwijst naar een uiteindelijke eenheid van oorsprong of inspiratie van alle integere esoterische stromingen.

Voor de mens is *wu wei*, het 'meedeinen met de natuur' zou ik zeggen, erg belangrijk volgens het taoïsme. Ik denk dat dit kernprincipe verklaart waarom taoïsme doorgaans (aardige) mannen aanspreekt en zelden of nooit vrouwen. Het niet-handelen, dan wel het uitsluitend handelen in overeenstemming met de kosmische wetmatigheden (zo stil en bescheiden en ambitieeloos mogelijk), is iets wat mannen zich moeizaam moeten verwerven om weer een heel mens te worden.

Voor vrouwen is dit veelal juist datgene wat hen ketent en beperkt. Zij zijn te weinig autonome cultuurscheppers geweest, als *sexe*, om van *wu wei* erg geïmponeerd te raken of er iets nieuws van te leren.

De *wu wei*-kunstenaar, bij voorbeeld, maakt zich eerst innerlijk geheel leeg en gaat vervolgens geheel op in zijn object. Daarna schildert hij (want het is meestal een hij) bij voorbeeld een landschap, waarin haast onzichtbare krachtlijnen lopen (enigszins vergelijkbaar met de acupunctuurbanen in een individu) van de hemel, gesymboliseerd door wolken, via bergen en heuvels, naar dalen en rivieren, en terug.

De *wu wei*-schilder beeldt uit hoe een voortdurende stroom van verandering, van yang- en yin-processen de harmonie van het Al in stand houdt en het landschap zijn heiligheid verleent. In het taoïstische mens- en wereldbeeld past verandering: de gedachte van voortdurende groei, verval en nieuwe groei; ontwikkeling, nulpunt, nieuwe evolutie; manifestatie, transformatie, transsubstantiatie; geboorte, dood en opstanding.

De Tao van de hemel en de aarde is, volgens mij, dat het goddelijke in zijn gemanifesteerde vorm zich meestal drievoudig aan ons voordoet, namelijk als schepping, instandhouding en vernietiging/ vernieuwing. Evolutie, bloei, involutie. Geboorte, leven en dood, opstanding. Of, zoals de christelijke, middeleeuwse Rozenkruisersspreuk het zegt:

Ex Deo nascimur

In Christo morimur

Per Spiritum Sanctum reviviscimus.

(Uit het goddelijke worden wij geboren, in het Christuswezen sterven wij, door de Heilige Geest ervaren wij de wederopstanding.)

De Tao van de mens is dat je mag of moet leren, langs een kronkelig en moeizaam pad vol gevaren en afgronden, dat deze drievoudigheid, ontsproten aan een onbemoembare, volstrekt ongemanifesteerde Eenheid, er is, dat je daar als mens ten goede of ten kwade aan kunt deel hebben en dat je - binnen de grenzen van je karmische condities - daar in vrijheid mee kunt omgaan.

Kun je in de geest van de Tao iets zeggen over de moraal en over de crisis van de moraal waarmee wij in onze tijd worden geconfronteerd? Soms lijkt het alsof alleen de judeo-christelijke godsdiensten werkelijk iets met moraal hebben, gegeven de daarin zo centrale concepten van zondeval en erfzonde; van de fundamentele onwaardigheid en machteloosheid van de mens en haar onontkoombare Schuld; en van verlossing via de genade van een externe, bovenmenselijke Verlosser, die ons de eeuwige straf door een woedende Vader-God doet ontlopen.

In de oosterse optiek is onze slechtheid iets zeer relatiefs, en niet zozeer een ethisch als wel een kennistheoretisch probleem. Als wij 'wisten wat wij deden', als wij niet verblind waren door de materiële wereld waarin wij met onze zintuigen en het daaraan gekoppelde denken, voelen en begeren verkeren, zouden wij geen kwaad doen. Wij zouden dan handelen vanuit onze goddelijke kern en daardoor hetzij in essentie 'goed' zijn, dan wel voorbij het niveau van goed en kwaad

functioneren. In de westerse filosofie vind je zo'n voor ons extreme opvatting bijna uitsluitend in de marge, bij voorbeeld bij Giordano Bruno.

Moraal is, in de oosterse visie, een nuttig sociaal instrument, maar ook niet meer dan dat. Zij ontspruit in het gunstigste geval aan het inzicht van Verlichten, die meer dan de doorsnee-mens de consequenties van handelingen kunnen overzien. Zij berust niet op een axiomatisch systeem van ethische waardeoordelen.

In de westerse godsdienstige visie, en ook in de seculaire tradities die daar in feite door zijn gevoed, is er meestal sprake van een ethiek, een axiomatisch aanvaard systeem van waardeoordelen. Dit kunnen 'de tien geboden' zijn, of hun vertaling in moderne, humanistische taal. Aan de ethische basisoordelen worden vervolgens morele regels en afspraken ontleend, waarvan men meestal inziet dat zij tijd- en cultuurgebonden zijn.

De moraal gaat ten eerste over wat wel en wat niet onder het bereik van de ethische basisoordelen valt. Je mag, bij voorbeeld, niet doden, volgens de ethiek. Maar volgens de moraal valt het doden van dieren voor menselijke consumptie of het doden van vijanden in de oorlog daar meestal niet onder.

Ten tweede gaat de moraal ook over wat je behoort te doen en te laten om aan de ethische waardeoordelen (toegepast op door de moraal bepaalde objecten) te voldoen. Bij voorbeeld: je mag niet zwemmen op zondag. Je moet je kinderen beschermen en te eten geven.

Een deelgebied van de morele geboden en verboden wordt dan nog eens extra beveiligd door het strafrecht. Maar daarnaast zijn er ook tal van juridische regels (in hoofdzaak buiten het strafrecht, maar eventueel ook wel een aantal daarbinnen), die louter als sociaal instrument zijn bedoeld, omdat je de samenleving nu eenmaal op de ene of de andere wijze moet ordenen. (Zie hierover ook Brief 4.)

Discussies en eventueel forse meningsverschillen ontstaan in het Westen meestal op het gebied van de moraal als bron van geboden en verboden. 'Waarom mag iemand niet zwemmen op zondag, als zij daar zin in heeft?' Soms ook op het gebied van de moraal als afbakeningsinstrument. 'Waarom valt het doden van hogere zoogdieren voor menselijke consumptie niet onder het ethische verbod op doden?' Zeer zelden worden de fundamentele ethische waardeoordelen zelf ter discussie gesteld, behalve recent door nationaal-socialisten en fascistten. In Nederland gebeurde in dat opzicht iets heel ongebruikelijks, toen onlangs een vrouwelijke hoogleraar in de medische ethiek, professor Terborgh-Dupuis (Ilse van de Put, zogezegd) in het openbaar, voor de massamedia verkondigde, dat het gebod 'Gij zult niet doden' was ontstaan in een tijd waarin het leven schaars was. In onze tijd, met een overschot aan leven, zou dit gebod wel eens minder relevant kunnen zijn. Met deze redenering trachtte zij haar propaganda voor het legitimeren van euthanasie te rechtvaardigen. Met andere woorden: zij degradeerde wat in de westerse cultuur, de judeo-christelijke zowel als de humanistische, steeds als een axiomatisch geldig ethisch waardeoordeel is gezien tot een tijd- en situatiegebonden uitspraak op het gebied van de moraal. Zij zei niet: 'Het doden van mensen die niet aan contemporaine maatstaven voor een menswaardig leven voldoen, is eigenlijk geen doden.' (Naar analogie van 'Het doden van hogere zoogdieren ...', enz., of 'Het doden van vijanden in de oorlog...', enz. of: 'Het doden van joden en andere inferieur of ongewenst geachte mensen...', enz.)

Zij ging nog een stap verder en relativeerde het verbod op doden (ongeacht het door de moraal vastgestelde toepassingsbereik daarvan en ongeacht de door de moraal aangewezen wegen) zelf tot een aan tijd en cultuur gebonden morele uitspraak.

Nu zijn morele uitspraken in de westerse cultuur derivaten van axiomatische ethische waardeoordelen. Dit in tegenstelling tot de oosterse cultuur, zoals ik hierboven heb aangeduid. De vraag blijft derhalve wat professor-nieuwe-stijl Ilse van de Put als het ethische basisoordeel ziet, waarvan het gebod 'Gij zult niet doden' volgens haar een tijdgebonden morele afgeleide is. Ik vrees dat wij dat nimmer zullen vernemen.

Wat wij in de twintigste eeuw in het bijzonder in het Westen hebben meegemaakt op het gebied van ethiek en moraal, van bewustzijn van goed en kwaad en de omgang daarmee, is niet gering. Aan het begin van deze eeuw stierf Friedrich Nietzsche (1844-1900), vijfenvijftig jaar oud, maar na twaalf jaar van verlamming en totale geestelijke verduistering. Twaalf jaren was hij 'umnachtet', zoals het zo mooi heet in het Duits. In de drieënveertig levensjaren daarvoor had hij echter een groot, litterair-filosofisch oeuvre geschapen, waarin onder meer werd verkondigd dat God dood was en dat het de moraal is die de mensheid ketent en haar belet waardig te leven, namelijk als 'Supermensen'. Alleen door de ketenen van de moraal af te schudden, evenals het geloof dat die (of de ethiek waarin zij wortelt) door bovenmenselijke entiteiten is gegeven, kan de mens de zinloosheid van het leven verdragen en toch menswaardig leven.

Nu, de mens en de filosoof Nietzsche zijn een complex geval. Ongeacht wat Nietzsche's filosofie voor hemzelf betekende en wat hij ermee hoopte te bereiken (in het bijzonder het afschudden van de stoffige mentaliteit van de Duits-protestante cultuur van de negentiende eeuw), heeft zij een buitengewoon negatieve uitwerking gehad op primitieve of kwaadaardige dragers van de kinderlijk-extraverte westerse mentaliteit. De nationaal-socialisten meenden in Nietzsche een rechtvaardiging te vinden voor hun haat jegens de judeo-christelijke cultuur en tevens voor de wijze waarop zij aan die cultuur een einde probeerden te maken. Dit ondanks het feit dat Nietzsche verachting koesterde voor massabewegingen en primitief geweld.

Indirect heeft Nietzsche zeker ook de 'weg met alle taboes'-mentaliteit beïnvloed, die je sinds de ondergang van het nazi-rijk voornamelijk onder linkse progressieven vindt. Voor vele semi-intellectuele of zelfs intellectuele leden van de naoorlogse generaties is het opheffen van taboes (het opheffen van de oude moraal) q.q. goed. Het gaat er dan niet eens meer om wat het taboe inhoudt. Zo deelde mevrouw Pijkel Schröder, een socialistische politica, in *Trouw* van 23 april 1986 mede, dat zij al jaren op zoek is naar nieuwe taboes om te slechten. Dit werd wel steeds moeilijker, meende zij, omdat al zoveel taboes waren opgeheven in de moderne heilstaat, maar zij dacht nu in de richting van euthanasie door ouders (al dan niet geassisteerd door artsen) op hun fysiek of psychisch gehandicapte kinderen.

Nietzsche zelf was, naar mijn mening, een zeer intelligente en integere zoeker en topper. Hij was ook een ziekelijke vrouwenverachter, en überhaupt een beetje gek en incoherent, vooral tegen het einde van zijn leven. Dat neemt niet weg dat hij zeer de moeite waard is om te lezen als je of over voldoende westerse kritisch-rationele gaven beschikt, of over zoveel kennis van en inzicht in

'oosterse wijsheid', dat je begrijpt a) hoe onmisbaar de moraal is voor het alledaagse samenleven van mensen en b) hoe zij nog niet existeert op het kinderlijk primitieve niveau en niet meer aanwezig is, noch behoeft te zijn, op het niveau van de waarlijk verlichte mens.

De moraal hoort bij het alledaagse leven van de aardse mensheid en wie haar denkt te kunnen afschudden, komt of terecht in de nationaal-socialistische, uiteindelijk zelfdestructieve hel, of in de modern-technocratische hel van eugenetici en euthanatici, en anderen die de maatstaven voor een menswaardig bestaan vanuit hun alledaagse bewustzijn menen te kunnen bepalen. Een gebrekkige moraal is altijd nog beter dan geen moraal zou je kunnen zeggen. Maar uiteindelijk blijkt de mens een 'moreel dier' te zijn. Zo hebben de taboebestrijders van links niet in de gaten, dat zij zelf de dominees van de zwarte-kousenkerk van de progressiviteit zijn geworden. Het is 'links' versus 'slecht' in hun morele universum en wie niet voor hun idealen is en volgens hun normen denkt en leeft, mag met alle middelen, van schreeuwerige leugen-hetze (Hugo Brandt Corstius) tot een kort geding in plaats van een academisch weerwoord (de Vereniging voor Euthanasie contra Chris Rutenfrans) worden geattaqueerd.

De taboebestrijders stikken zelf in de meest stoffige en beklemmende taboes: Je mag niet ergens goed in zijn of uitblinken, want dat is 'elitair'. (Alleen voor voetbal- en popsterren geldt deze nieuwe morele regel tot heden nog niet.) Je moet de vredesbeweging het beste middel voor de handhaving van de vrede vinden en de integriteit van mensen die andere middelen adequater achten, ontkennen. Je moet de nivellerende middenschool een prachtoplossing vinden voor het voortgezet onderwijs. Je moet voor euthanasie zijn. Je moet het kwaad van de USSR en andere dictatoriale socialistische landen verdoezelen of goedpraten of negeren en heftig ageren tegen de VS. Enzovoort, enzovoort.

Uit dit alles blijkt dat (westerse) mensen altijd 'een' moraal creëren, ook al beweren zij of denken zij oprecht dat zij alle taboes hebben opgeheven, de moraal overboord gezet en de judeo-christelijke ethiek met de vuilnisheer meegegeven. Ook leert de historie van de twintigste eeuw ons wat zo kernachtig is samengevat door de Engels-Afrikaanse auteur Laurens van der Post: 'Schaf de godsdienst af, en er komt iets nog veel ergers voor in de plaats.' Lees hiervoor: 'Schaf de moraal af, respectievelijk: 'Schaf de ethiek af...' en je begrijpt waarom dit zo'n gruwelijke eeuw is.

Het bovenstaande moet je vooral niet lezen als een pleidooi voor terug-naar-vroeger in de geest van onze nostalgische landgenoten, zoals bij voorbeeld collega-auteur Frans Kellendonk, of van regressieve 'fundamentalisten'. Ik ben ervan overtuigd dat iemand als Nietzsche en velen in zijn voetsporen, of op eigen initiatief, zich terecht hebben afgezet tegen een verouderde, verstarde, door het patriarchaat van bovenaf opgelegde, hypocriete en vaak 'dubbele' moraal. Het gevaar dat de westerse mensheid nu bedreigt, is evenwel dat zij in een moreel vacuüm terechtkomt: dat zij de moraal niet wil vernieuwen, maar denkt te kunnen afschaffen. Of dat zij moraal en ethiek verwart en ook de laatste wil wegdoen. Een bijkomend gevaar is dat de 'fundamentalisten' met hun fanatieke en volstrekt regressieve ideologieën het vacuüm trachten te vullen dat op moreel gebied ontstaat. Zij misbruiken een slechte situatie voor het her-implementeren van hun vrouwen- en homohaat, hun rigide masculinistische dictatuur, hun censuur, enzovoort. De doorslaande 'progressieve'

taboeslechters hebben in zekere zin zelf de fundamentalistische *revival* mede bevorderd, al was dat uiteraard niet hun bedoeling.

De patriarchaal-autoritaire 'dubbele' moraal van het Victoriaanse tijdperk was dringend aan vernieuwing toe in onze eeuw. In die zin hebben mensen als Nietzsche en wat later Freud, en nog wat later de net in of net na de Tweede Wereldoorlog geboren cultuurrebellen van de jaren zestig en zeventig, in het bijzonder de radicale feministen, veel goeds verricht. Dank zij de geestelijke grote schoonmaak die zij hebben gehouden, zijn mensen veel meer op hun eigen verantwoordelijkheid geweest, en kunnen zij zich veel minder beroepen op extern moreel gezag, op 'zo hoort het nu eenmaal' of, tegenover hun kinderen en ondergeschikten, op 'omdat ik het zeg'. Tot zover *the good news. Now for the bad news.*

Wat de Duitsers aanrichtten in de Tweede Wereldoorlog was meer dan alleen maar het vermoorden van miljoenen onschuldige burgers. Hun haat, razernij, bloeddorst die zo bij uitstek tegen joden waren gericht, kun je ook zien als thanatisme dat zich heel in het bijzonder keerde tegen een groep mensen die - volstrekt ongeacht hun individuele kwaliteiten en schaduwzijden - archetypisch staan voor ethiek en moraal. Het jodendom heeft de grondslagen van de judeo-christelijke ethiek gelegd en binnen het jodendom gelden, zoals bekend, zeer strikte morele regels en taboes. Zelfs 'liberale' joden blijken altijd een groot deel daarvan te hebben geïnternaliseerd. De Duitse poging het jodendom fysiek uit te roeien en de gehele judeo-christelijke cultuur te vervangen door atavistische Germaanse riten, kun je mede (symbolisch) zien als een totale oorlog tegen degenen die tot dusver archetypisch, uiteraard niet letterlijk, de representanten van ethiek en moraal waren geweest. Als de Duitsers voldoende geest en ziel hadden gehad om de vernieuwing van de moraal werkelijk te volbrengen, in plaats van genocide te plegen op tussen de zes- en tienmiljoen burgers, zouden zij de voorgaande westerse cultuur hebben vernieuwd in plaats van vernietigd. Nu zijn zij enerzijds gelukkig wel de concrete verliezers van de oorlog geworden, maar geestelijk hebben zij in zoverre gewonnen, dat de oude moraal na de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust geen schijn van kans meer had. En dat zonder dat daar substantieel nieuwe inzichten voor in de plaats zijn gekomen.

De bijdrage van Duitsland aan de westerse beschaving in de twintigste eeuw was: destructie, vernietiging, uitroeiing en vervolgens de totale verdringing of ontkenning daarvan. In plaats van een na een geestelijk-morele strijd vernieuwde westerse cultuur: na de afslachting van enorme groepen burgers een diepe terugval in een supermaterialistische, economische succescultuur: losgerukt van haar wortels, ontredderd, versnipperd en verdwaasd.

Als de Duitsers het benul hadden gehad dat zij een spirituele vernieuwing teweeg moesten en konden brengen... Ja, dat is hetzelfde als over enkele decennia zeggen: *Als* de euthanasiasten van het einde van de twintigste eeuw het benul hadden gehad, dat zij stervende en ernstig zieke of gehandicapte mensen moeten en kunnen bijstaan, in plaats van hen te doden. *Als* de eugenetici hadden geweten dat de mens zich langs innerlijke weg kan ontwikkelen en verbeteren, in plaats van aan de fysieke embryo's en het genetische materiaal technocratisch te gaan sleutelen...

'As is verbrande turf,' zeggen ze bij de boeren en 'Als de hemel op onze kop valt, hebben wij allemaal een blauwe muts.'

De allergrootste bedreiging voor de mensheid vormt meestal niet het triviaal 'slechte', maar juist datgene wat je een verschoven goed zou kunnen noemen. Bij voorbeeld: Wat zeer goed is op het ene plan: transformatie van de moraal, is de opperste demonie als het fysiek wordt uitgeleefd als massamoord op joden. Precies hetzelfde geldt voor: een nieuwe relatie krijgen tot ziekte, sterven en dood. Dit is dringend aan de orde voor de westerse mensheid. Maar als dit zich concreet en verschoven uit in de legitimering van moord op of hulp bij zelfmoord voor zieken, zwakken, bejaarden en gehandicapten, is het alsof het satanische gezicht van het nationaal-socialisme/fascisme zich met een iets ander masker op weer laat zien.

Nietzsche onderscheidde al een pre-morele, morele en ultramorele fase.

Pre-moreel is dat je alleen kijkt naar het effect van je gedrag: Heb ik er succes mee? Bereik ik er mijn doeleinden, respectievelijk de doeleinden van mijn belangengroep mee?

De morele fase is een stap verder. Je toetst je gedrag aan fundamentele ethische waardeoordelen en aan de morele regels die daarvan zijn afgeleid. Eventueel kun je binnen die fase tot bijstelling, verandering en vernieuwing van de regels komen, maar zonder dat je de ethische fundamenten aantast.

In de ultramorele fase (voorbij goed en kwaad) bevindt zich, in mijn wereldbeeld, alleen degene die waarlijk verlicht mag heten en die spontaan, geheel uit eigen inzicht en intenties, al datgene doet en laat wat 'in overeenstemming met de Tao' is, om het nog eens in jouw taal te zeggen. Een vrijwillige zelfbeheersing, gebaseerd op autonoom inzicht, staat dan in dienst van de hoogste vrijheid.

Nog voordat de eerste helft van onze eeuw was voltooid, is de vernieuwing en eventuele transcendentie van de moraal die *overdue* was, veranderd in een terugvallen in de pre-morele fase. Uiteraard werd dit door nazi's en fascistten toen, evenals door euthanatici en eugenetici nu, vaak voorgesteld als een voortschrijden naar de ultramorele fase. Maar zolang mensen overwegend functioneren op het niveau van egotisme, egocentrisme en egoïsme (het laatste kan zich eventueel ook als groepsegoïsme voordoen) is het bereiken van de ultramorele fase onmogelijk.

Je kunt als volwassen, gerijpt mens terecht groot bezwaar hebben tegen een van buitenaf of van hogerhand opgelegde moraal. Maar voor het opgroeien van kind tot volwassene heb je in je kinderfase morele regels en vooral morele voorbeelden nodig. Ik geloof dat het ontwikkelingspsychologisch altijd nog beter is voor een kind op te groeien met 'rare', of al te strikte morele regels, dan met uiterst vage, contradictoire regels (die als 'voorbij de moraal' worden gepresenteerd) en met hypocrisie of verloedering als voorbeeld. Een kind is nog op een onschuldige wijze pre-moreel. Dat neemt niet weg dat de kinderfase, soms tot de adolescentie toe, doorgaans wordt gekenmerkt door enorme kortzichtigheid en grenzeloos narcisme. De morele regels die je primair door goede voorbeelden en voor zover nodig ook door taboes, geboden en verboden moet aanvaarden, helpen je een aangepaste, gesocialiseerde aardebürger te worden, die rekening houdt

ook met de verre consequenties van haar/zijn daden en met de belangen en behoeften van anderen. Voor het ook in psychische zin opgroeien van kind tot volwassene zijn goede voorbeelden enerzijds, grenzen en beperkingen, tradities, gewoonten, regels en taboes anderzijds een onmisbaar hulpmiddel.

Voor degene die, ook psychisch, volwassen is geworden, zijn van buiten of bovenaf opgelegde morele regels daarentegen overbodig en zelfs schadelijk. Na een ideale opvoeding en ontwikkeling zou de fase moeten volgen dat je al het gegevene kritisch toetst en vanuit jouw inmiddels gerijpte en gesocialiseerde individualiteit vernieuwt. Helaas blijven velen van ons althans voor een deel kortzichtige, narcistische kinderen van binnen, hetzij door niet al te perfecte voorbeelden in onze jeugd, hetzij door eigen traagheid en tekortkomingen. Gelukkig behoedt de traagheid van de collectieve morele traditie ons dan meestal voor de morele anarchie en voor het terugvallen in de bij volwassenen verre van onschuldige pre-morele toestand.

Maar laten wij aannemen dat de socialisatie en de rijping althans enigszins zijn gelukt. Wat kan iemand dan zelf aan moraal ontwikkelen, los van de van buitenaf, van ouders en andere opvoeders, van de cultuur, de school, de media meegekregen moraal? Rudolf Steiner, de grondlegger van de antroposofie, placht hierover met een woordspeling te zeggen: 'Je kunt alleen maar een geweten ontwikkelen over wat je ge-weten hebt.'

Nu, in eerste instantie is het enige wat je op moreel gebied weet, dat dit of dat van je ouders niet mag, of dat iets anders moet. Hun geboden en verboden, en vooral ook hun gedragsvoorbeelden (die veel sterker werken dan alle prietpraat) internaliseer je. Dat is wat je 'weet' en zo ontwikkel je je conventionele geweten, overeenkomstig het milieu waarin je opgroeit. Maar daarnaast doe je in de loop van je leven ook zelf ervaringen op die je kunnen leren dat wat jou, als narcistisch, egotistisch, egocentrisch en egoïstisch wezen lijkt van pas te komen maar wat anderen schaadt, uiteindelijk ook jouzelf benadeelt. Je leert, als het goed is, 'holistisch' denken. Je gaat idealiter door het nulpunt van de egodood heen (zie hierover Brief 5) en ontwaakt in het *advaita*-bewustzijn: het non-dualiteitsbewustzijn, al is het maar bij momenten en bij vlagen en met menige terugval.

In het algemeen kun je zeggen dat de mensheid nog lang niet in dit stadium is aangekomen. De psychische toestanden die Dante beschrijft in het eerste deel van zijn *Divina Commedia*, de Hel, in zijn middeleeuwse terminologie, zijn die van de meeste op aarde geïncarneerde mensen. Hebzucht, wreedheid, blind en genadeloos egocentrisme en egoïsme zijn in belangrijke mate aanwezig in ieders karakter. Wanneer je door je lot in redelijk comfortabele omstandigheden opgroeit en aan je egowensen op sociaal geaccepteerde wijzen kan worden voldaan, zul je in het algemeen niet op het delinquente pad komen. Hoewel: de abjecte gedragingen van diverse vooraanstaande politici en zakenlieden laten zien, dat voor sommige mensen zelfs een 'beschermd milieu' of een representatieve, verantwoordelijke positie nog niet voldoende is om hen van het ergste kwaad jegens anderen te weerhouden. Maar in het algemeen maakt geld en aanzien de mensen even tamelijk gelukkig, mild en minzaam. Veel meer dan een dun vernis is dat evenwel niet, in de meeste gevallen. Zie maar wat er gebeurt als mensen dement worden, als zij in paniek raken, als het dringen wordt om schaarse goederen. De moraal helpt ons in elk geval het vernis zo

lang mogelijk intact te houden. Alleen al om pragmatische redenen is daar niets op tegen en alles voor zou je zeggen.

In de oude, nog niet verwesterde oosterse cultuur trof je vaak naast elkaar het pre-morele en het ultramorele stadium aan. Het eerste bij de massa, het tweede bij haar verlichte wijzen. Het morele tussenstadium, zo belangrijk in de westerse, judeo-christelijke cultuur, was vaak zwak vertegenwoordigd. Als je wilt weten wat de nadelen daarvan zijn, zou ik zeggen: Maak eens een reisje door India. Gelukkig is de oosterse wereld wat dit betreft nu aan het verwestersen, zoals wij, omgekeerd, in onze tijd steeds meer gaan weten van de voor ons complementaire, positieve kanten van de oosterse cultuur.

In de judeo-christelijke westerse cultuur daarentegen domineerde de moraal. Voor zover mensen in staat zijn op grond van hun geweten de moraal te vernieuwen (zonder de ethiek weg te doen), leveren zij een belangrijke bijdrage aan het voortbestaan van onze cultuur. In zich 'holistisch' noemende stromingen vind je, meer of minder primitief, soms aanzetten tot zo'n vernieuwing. Maar wie, uit weerzin tegen de traditionele moraal van het patriarchaat, als westerling geen vernieuwingspoging doet, en de moraal bij decreet probeert 'af te schaffen', dreigt terug te vallen in het pre-morele stadium, dat voor volwassenen een uiterst primitief of decadent stadium is. Het ultramorele stadium anderzijds is voor veruit de meeste westerlingen nog verre utopie. Daarvoor is meer nodig dan een westerse, extraverte egomentaliteit.

Als ik even mag terugkeren naar de driedeling uit het begin van deze brief:

In de kolom van de Waarheid past het ultramorele stadium, waarin zelfs de axiomatische waardeoordelen van de ethiek geen rol meer spelen. Alleen wie de Tao van de Hemel kent, kan zo leven.

In de kolom van het Leven hoort de pre-morele fase. Hieruit worden wij geboren en van hieruit ontwikkelen wij ons.

In de kolom van de Weg past de moraal. In de eerste levensfase de traditionele, van buitenaf opgelegde moraal. In de psychische volwassenheid, zodra je in staat bent tot althans enigszins holistisch denken, de van binnenuit, autonoom opnieuw gecreëerde moraal, op grond van wat je 'weet'.

Sinds enige tijd lees ik opnieuw Dante's *Divina Commedia*, helaas nog steeds in vertaling. Mijn bescheiden kennis van het Spaans, dat ik direct na mijn doctoraal filosofie te Leiden een jaar studeerde, om rechtstreeks toegang te hebben tot het werk van de mij zeer fascinerende middeleeuwse cultuurvorst Alfonso x el Sabio, interfereert hopeloos met iedere poging in het Italiaans echt op dreef te raken. Ik kan het wel zo'n beetje lezen, maar toch niet Dante. Hoe dan ook, de briljante Engelse vertaling van Dorothy Sayers (in Penguin) en haar uitgebreide commentaar voldoen voor mij voorlopig uitstekend. Een van de dingen die mij opvielen naar aanleiding van Dante's biografie was in welk een vreselijke, chaotische, ontredderde, gedemoraliseerde toestand Italië verkeerde in de dertiende en veertiende eeuw, rond de tijd van Dante's leven (1265-1321). Keizers, van de indrukwekkende Hohenstaufen tot de vulgaire upstarts der Habsburgers, en pausen,

van spirituele en integere tot de meest primitieve en boosaardige, streden met elkaar om de wereldlijke macht. Aanhangers van beide stromingen: de keizerlijke en de pauselijke, meenden soms oprecht dat zonder universele leiding door hun idool de mensheid moreel zou verloederen en te gronde zou gaan. Gevolg: de scheuring tussen Ghibellijnen en Welfen, tussen 'witte' en 'zwarte' Welfen, oorlogen en intrigues tussen de Paus en de Keizer, oorlogen tussen de stadstaten van Italië onderling, bloedige vetes tussen families binnen een gebied, en scheuringen binnen de families zelf.

Heeft de mensheid de wereldlijke en morele leiding van een Keizer of een Paus van node? De geschiedenis leert ons dat vele Keizers en vele Pausen zelf mensen van ver onder het intellectuele, bestuurlijke en morele gemiddelde waren. Zeker sinds de Renaissance zijn de meeste volwassen mensen althans in principe mondig genoeg om zonder 'morele leiding' de voor hen hoogste toppen van het menszijn te kunnen bereiken. Als de westerse mensheid al intrinsiek slechter zou zijn dan zij enkele eeuwen geleden was (wat zeer zal worden betwijfeld door iedereen die de moeite wil nemen zich in de geschiedenis te verdiepen), dan kan dat in elk geval bezwaarlijk worden geweten aan het verdwijnen van Keizers uit de westerse wereld sinds de Eerste Wereldoorlog en toch ook niet aan het feit dat de Paus voor velen geen morele gezagsdrager (meer) is. De moraal van mensen uit de niet-christelijke wereld, van orthodox-katholieken, van protestanten of van buitenkerkelijken pleegt niet opmerkelijk beroerder of beter te zijn dan die van rooms-katholieken. Als zij dat al is, dan is de oorzaak haast altijd aantoonbaar van niet-godsdienstige aard. Wat de westerse cultuurwereld ten tijde van Dante (dat waren pas apocalyptische tijden!) aan de rand van de zowel materiële als morele ondergang bracht, was niet het ontbreken van straffe morele leiding onder de hegemonie van Paus of Keizer, maar de aanspraken die zij zelf en hun volgelingen maakten op exclusief wereldlijk en moreel gezag over anderen.

Ik wil hiermee aanduiden, met hoe ongelooflijk moeilijke en subtiele keuzen de moderne, westerse mensheid steeds weer wordt geconfronteerd. Het pre-morele stadium zijn wij ontgroeid. Opgelegde moraal is niet alleen een belemmering voor de bewustzijns-groei van volwassenen, maar werkt zelfs averechts. Het ultramorele stadium, waarover het ook in het Westen soms aangenaam filosoferen is, zeker sinds Nietzsche, ligt *de facto* nog in een ver verschiet.

Niet-westerse volkeren 'hebben' het vooral met de pre-morele en ultramorele fase, lijkt mij. Wij, de in de judeo-christelijke beschaving geboren en getogen westerlingen, zijn genoodzaakt ons uiteen te zetten met de tot in het diepste van ons collectieve onbewuste verankerde ethiek en met de morele interpretaties die wij daaraan willen geven. Een moraal op gezag (door de Paus, de Keizer of de communistische staatsleiding van buitenaf opgelegd) is nu uitermate schadelijk. Een geheel vrije, door ieder individu voor zich autonoom ontwikkelde moraal, kan daarentegen allicht ontspreken.

Vanuit een nog sterk ego-gebonden, overwegend dualistisch bewustzijn, moeten wij westerlingen in vrijheid en zelfstandigheid iets zien op te lossen, waartoe wij nog nauwelijks in staat zijn. Hitler en consorten losten het ethische probleem op door de symbolische representanten van de judeo-christelijke ethiek letterlijk uit te roeien. De wetenschappen, inclusief die over de mens en de samenleving, lossen het ethische probleem op door te zeggen dat het voor hen niet bestaat. 'Ethiek? Andere loket!' Individuen slaan door naar de kant van de schuldneurose, naar

immorele zelfzucht of naar thanatische amoraliteit. De omgang met ethiek en moraal, met vraagstukken van Goed en Kwaad is voor de mensheid meer dan ooit van centraal belang. Met een gigantische woekering en incidentele explosies van het Kwaad wordt zij geconfronteerd, met de immense problemen die daar het gevolg van zijn en die tot haar ondergang zouden kunnen leiden, en zij heeft maar bitter weinig in huis om dit alles te hanteren.

Zoals de Fransen graag nogal eens zeggen: 'Ces pauvres Belges,' (onder anderen Giscard d'Estaing over de Hollanders), zouden wij wel eens tegen elkaar kunnen zeggen: 'Arme westerlingen!'

Laat ik voor nu eindigen met een althans in mijn ogen positief symbool. In het jaar 1983 van de 'gewone telling' (het jaar +1983, zoals Alan Watts het probleem van het christocentrisme probeerde op te lossen) bevonden Daniel en ik ons in Zwitserland. Nadat wij een bijeenkomst van 'transpersoonlijke psychologen' in Davos hadden bezocht, begaven wij ons naar Sils Maria in Graubünden, om het voormalige zomerverblijf van Friedrich Nietzsche te bezichtigen. Het *Nietzsche-Haus* aldaar, of eigenlijk het kleine, donkere Nietzschekamerke in het voormalige pension, was indrukwekkend van soberheid: een monument van ascese; gelouterde lust.

Vervolgens maakten wij een wandeling naar het meer, hooggelegen in de bergen, en liepen over een kronkelig bergpaadje terug. Nietzsche zelf moet heel vaak deze wandeling in de ruime, indrukwekkende, zonnige natuur hebben gemaakt. Eerst kwamen wij langs een rotspunt, waarop de plaquette met het beroemde gedicht was aangebracht:

O Mensch! gieb acht!

Was spricht die tiefe Mitternacht? 'Ich schlief, Ich schlief - ,

'Aus tiefem Traum bin Ich erwacht: - 'Die Welt ist tief,

'Und tiefer als der Tag gedacht. 'Tief ist ihr Weh - ,

'Lust - tiefer noch als Herzeleid:

'Weh spricht: Vergeh!

'Doch alle Lust will Ewigkeit - ,

' - Will tiefe, tiefe Ewigkeit!'

Halverwege onze wandeling kwam van om een bocht ineens een heel klein jongetje, niet ouder dan een jaar of twee, ons waggelend in zijn luiertegemoet. Hij was alleen. Toen hij ons zag, bleef hij staan en keek mij stralend aan. Daarna bukte hij zich naar de kant van het paadje, greep een grashalm, even lang als hij zelf, en trok die met bovenmenselijke kracht uit de grond. Daarop overhandigde hij mij, met beide handen, de halm. Ik bedankte hem. Toen wij weer verder liepen, keerde het kind ook om en volgde ons. Na nog enige bochten zagen wij zijn jeugdige ouders op een bankje zitten. Wij passeerden en groetten hen, maar het jongetje bleef ons volgen, totdat hij door zijn ouders werd teruggehaald.

Het was alsof een enorme, superieure liefde en wijsheid uit dit kind kwamen. Misschien hebben vele kinderen dit nog (ik heb vaak zeer bijzondere ontmoetingen met heel kleine kinderen),

maar in dit geval was het ongelooflijk sterk. Ineens kon ik mij voorstellen dat ik vijftientig of dertig jaar later, zeg in Washington, d.c., een lezing zou houden voor een grote zaal vol mensen en daar, op de eerste rij zou een volwassen man in een keurig pak zitten en dat was dan dit kind. Of omgekeerd: hij sprak en ik zat aandachtig te luisteren. Hoe mooi of belangrijk het ook zou zijn, nooit zou het de volmaakte harmonie van deze ontmoeting kunnen evenaren. Hij was nog vóór en ik op dit moment even voorbij de ego-ketening. Wij bevonden ons in de stilte van de natuur en wat er gebeurde moet je volgens mij ook niet proberen te duiden. Een kind reikt, met grote liefde, wijsheid en autonomie, een grashalm aan een vrouw die een halve eeuw ouder is dan hijzelf.

© Erven Andreas Burnier